

Füzulinin Lütfi qəzəlinə yazdığı təxmis

Ataəmi Mirzəyev

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ataemi@rambler.ru

Xülasə. Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) ədəbi irsi janr, mövzu, ideya və məzmun baxımından olduqca zəngin və rəngarəngdir. O, ana dilində yazdığı lirik şeirlər divanında klassik şeirin müxtəlif janrlarından istifadə etmiş, hər bir janrın kamil örnəklərini yaratmışdır. Füzulinin divanına daxil olan şeirlər içərisində orijinal sənət əsərləri ilə yanaşı, sələf və müasirlərinə yazdığı nəzirələr, eləcə də iki təxmis örnəyi vardır. Şair XV əsr cığatay şairi Mövlana Lütfi və müasiri Həbibinin qəzəllərini təxmis edərək, divan ədəbiyyatımızı bu janrın klassik nümunələri ilə zənginləşdirmişdir. Məqalədə Azərbaycan-cığatay ədəbi əlaqələri baxımından diqqəti cəlb edən Lütfinin qəzəli və ona yazılmış təxmis haqqında geniş və ətraflı bəhs olunur. Füzulinin təxmis bəndlər üzrə Lütfinin qəzəli ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Hər bənddə əlavə edilən misralar ilə təxmis olunan beyt arasındakı məzmun, fikir, dil-üslub, ritm və ahəng bağlılığı üzə çıxarılır. Aparılan müqayisə və təhlillərdən aydın olur ki, sözügedən təxmisin hər bir bəndində Füzulinin misraları ilə Lütfinin beytləri vəhdət təşkil edərək bitkin bir fikrin ifadəsi kimi özünü göstərir. Həm Füzulinin artırdığı üç misra, həm də Lütfinin təxmis edilən beyti söz və ifadə, dil-üslub, məzmun, vəzn baxımından o qədər yaxındır ki, onları bir-birindən ayırmaq belə çətindir. Bu deyilənlər hər iki şairin yaradıcılığı arasındakı mənəvi bağlılıqla yanaşı, Füzuli sənətinin böyüklüyünün təsdiqi kimi də diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Füzuli, Lütfi, janr, təxmis, qəzəl

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 16.06.2023; qəbul edilib – 22.06.2023

Fuzuli's takhmis written to Lutfi's ghazal

Ataəmi Mirzəyev

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: ataemi@rambler.ru

Summary. Mahammad Fuzuli's (1494-1556) literary heritage is very rich and multicolored in terms of genres, themes, ideas and content. He used different genres of classical poetry in his diwan of lyrical poems written in native language and created complete examples of every genre. There are nazires he wrote to his predecessors and contemporaries, as well as two examples of takhmis among the poems of Fuzuli's diwan. The poet wrote takhmis to ghazals of Mevlana Lutfi, Chagatai poet of XV century and his contemporary Habibi and enriched our diwan literature with classical samples of this genre.

In the article is dealt with the Lutfi's ghazal that attracts attention from the point of view of Azerbaijani-Chagatai literary relations and the takhmis written to this ghazal in detail. Fuzuli's takhmis is researched on stanzas in comparison with the ghazal by Lutfi. The similarity of content,

idea, language-style, rhythm and harmony between the verses added in each stanza and verse that imitated are revealed. It is clear from the comparisons and analyzes that Fuzuli's verses and Lutfi's distiches constitute unity in each couplet and it manifests itself as the expression of an exhausted thought. The three verses added by Fuzuli, as well as Lutfi's distiches that were imitated, are so close in terms of words and expressions, language-style, content, and rhythm that it is difficult to separate them from each other. These words attract attention as a confirmation of the spiritual relation between the works of both poets, as well as the greatness of Fuzûli's art.

Keywords: Fuzuli, Lutfi, genre, takhmis, ghazal

Article history: received – 16.06.2023; accepted – 22.06.2023

Giriş / Introduction

Klassik divan ədəbiyyatında işlək olan janrlardan biri də təxmisdır. “Təxmis” ərəb sözü olub, “beşləmə, beşə çatdırma, şeirin bir beytinə üç misra əlavə edib beş misralı etmə” anlamlarını bildirir (s. 360). Təxmis bir janr kimi, qəzəl əsasında formalaşır, yəni təxmis yazan müəllif hər hansı bir şairin xoşuna gələn qəzəlinin hər beytinin əvvəlinə üç misra əlavə edərək onu beş misralıq bəndə çevirir. Artırılan misralar beytin məzmununa, vəzninə və qafiyəsinə uyğun olmalı, ritm və ahəngcə də eyniyyət təşkil etməli, bir-birindən seçilməməlidir. Təxmisi təşkil edən bəndlərin qafiyələnməsi müxəmməslə eyni olduğundan, bir çox hallarda klassik divanların tərtibi zamanı müəllifin təxmisləri “Muxəmməslər” başlığı altında verilir. Muxəmməslə təxmis arasında əsas fərq özünü sonuncu bənddə göstərir. Belə ki, muxəmməsin sonuncu bəndində yalnız müəllifin, təxmisdə isə ilk üç misranın birində təxmis edən, son iki misranın birində isə (Təxmis edilən qəzəlin məqtə beyti nəzərdə tutulur.) təxmis edilən şairin təxəllüsü işlənir. Başqa sözlə desək, təxmis iki şairin qələminin məhsulu kimi özünü göstərir.

Ədəbiyyat tariximizdə əldə olan ilk təxmis nümunələrinə XV əsr şairi Nemətullah Kişvərinin divanında rast gəlinir. Təxmis janrına aid örnəklər XIX və XX yüzilliklərdə daha çox işlək olmuş, onun kamil nümunələri qələmə alınmışdır. Həmin dövrlərdə qəzəlləri ən çox təxmis edilən şair Füzulidir. Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatında qəzəllərinə ən çox təxmis yazılan sənətkarlar içərisində Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin adı ilk sırada gəlir. Təsədüfi deyil ki, ədəbiyyat tariximizdə əldə olan ilk təxmislər də Kişvərinin Nəvai qəzəllərinə yazdığı örnəklərdir. O da maraqlıdır ki, qəzəlləri ən çox təxmis edilən Füzulinin özü də təxmislər qələmə almış, bu janrın kamil örnəklərini yaratmışdır. Akademik Həmid Araslı şairin təxmis yaradıcılığını belə xarakterizə edir: “Füzuli öz sələflərinin əsərlərini təxmis də etmişdir. Bu təxmislər şairin qüdrət və məharətini, hələ gənc yaşlarında bacarıqlı bir sənətkar kimi yaradıcılığa başladığını göstərir” (Araslı, s. 507).

Əsas hissə / Main Part

Öncə qeyd edildiyi kimi, Füzulinin anadilli divanında iki təxmis nümunəsi də yer alır. Onlardan biri XV əsr cığatay ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mövlana Lütfinin qəzəlinə yazılmışdır. Lutfi yaradıcılığında qəzəl janrı xüsusi yer tutur. Şairin qəzəlləri çox geniş yayılmış, onlara çoxlu sayda nəzirə və təxmislər yazılmışdır. Füzuli də Lütfinin “Ey əzəldən ta əbəd könlüm giriftarın sənin...” misrası ilə başlayan qəzəlini təxmis etmişdir.

Lutfi divanının elmi-tənqidi mətnində 361 qəzəl vardır. Həmin mətnə şairin sözügedən qəzəli 133-cü sırada yer alır (s. 104). Qəzəl beş beytdən ibarətdir. Elmi-tənqidi mətndəki qəzəllə tanışlıqdan aydın olur ki, həmin nüsxə ilə Füzulinin təxmis yazarkən istifadə etdiyi variant arasında bir sıra fərqlər vardır. Bu fərqlər iki baxımdan diqqəti cəlb edir. Birincisi, beytlərin ardıcılığı hər iki variantda fərqlidir. Belə ki, elmi-tənqidi mətndəki ikinci beyt Füzulinin təxmisində dördüncü, üçün-

cü beyt ikinci, dördüncü beyt isə üçüncü bənddə yer alır. Belə bir mənzərə onu göstərir ki, Füzuliyə məlum əlyazma nüsxəsində Lütfinin qəzəlindəki beytlərin ardıcılığı fərqli olduğundan o da həmin ardıcılığı gözləmişdir. İkincisi, elmi-tənqidi mətndəki Lütfinin qəzəli ilə Füzulinin təxmisində istifadə olunan beytlər arasında müəyyən nüsxə fərqləri də vardır. Belə ki, Lütfi qəzəlinin birinci beyti nüsxə fərqləri baxımından Füzuli təxmisinin birinci bəndindəki beytlə eyniyyət təşkil etsə də, digər beytlərdə ikinci misralar eyni, birinci misralar isə fərqlidir. Füzulinin təxmisindəki misralarla Lütfi qəzəlinin elmi-tənqidi mətnində nəzərə çarpan bəzi nüsxə fərqlərinə diqqət edək. Qəzəlin ikinci beytinin birinci misrası “Şər’ içində bolsa gər ösrük sözügə etibar” (s. 104) kimi, Füzulinin təxmisinin dördüncü bəndində isə “Şər’ilən gər tutsalar əsrük sözinə e’tibar” (s. 104) şəklindədir. Eləcə də qəzəlin məqtə beytinin birinci misrası “Hər qaçan Lütfini öltürsən cəfa tiği bilə” (s. 104) şəklində, təxmisdə isə “Lütfini öldürsən, ey dilbər, cəfa tiği bilə” (s. 104) formasındadır. Digər iki beytin birinci misralarında da belə nüsxə fərqləri özünü göstərir. Hər iki sənətkara məxsus divanların avtoqraf nüsxəsi əldə olmadığından belə məqamlar haqqında qəti fikir söyləmək də çətindir.

Füzuli Lütfinin beş beytdən ibarət qəzəlini beş bəndlik şeir şəklində təxmis etmişdir. Şair qəzəlin beytlərini təxmis edərkən onlarda verilən əsas fikir və məzmunu əlavə olunan misralarla daha da zənginləşdirmişdir. Birinci bəndin ilk üç misrasında lirik qəhrəman dünyaya gəldiyi gündən şevgilisinə qarşı məhəbbətin onun canında olduğunu və əbədiyyətə qədər onu sevəcəyini bildirir. Füzuli daha sonra həmin fikrin davamı kimi “Ey can, indi sənə min ağlar aşiqin olmamış” misrası ilə Lütfi qəzəlinin birinci beyti ilə bağlılıq yaradır. Lütfinin beytində lirik qəhrəman sevgilisində könlünün əzəl gündən əbədiyyətə qədər onun aşiqi, vurğunu, canının isə əsiri və yaralı olduğunu bildirərək məşuqədən carə istəyir. Bununla da Füzuli beytə əlavə etdiyi üç misrada lirik qəhrəmanın düşüncələri ilə Lütfinin beytində əksini tapan aşiqin yaşantılarını əlaqələndirərək hər iki hissə arasında vahid fikir ifadə etməyə nail olmuşdur. Şair Lütfinin beytində işlənən “əzəldən” və “əbəd” sözlərindən istifadə etməklə də əlavə olunan misralar arasında əlaqə yaratmışdır:

*Candadır sübhi-əzəldən mehri-rüxsarın sənin,
Nola ta şami-əbəd olsam tələbkarın sənin,
İmdi, cana, bolmamış min aşiqi-zarın sənin,
“Ey əzəldən ta əbəd könlüm giriftarın sənin,
Çarə qıl kim, boldu canım əsrü əfgarın sənin!”* (Füzuli, s. 345)

Sonrakı bənddə də təxmis olunan qəzəlin ikinci beyti Füzulinin əlavə etdiyi üç misranın məna və məzmun cəhətdən davamı kimi özünü göstərir. Dərdini sevgilisində izhar edən lirik qəhrəman bildirir ki, həkimlər onun xəstəliyini müəyyən etmək üçün nəbzini tutublar. Məlum olub ki, onun sağ qalacağı yox, ölməyi daha dəqiqdir. Bəndin üçüncü misrasında verilən “elə ki çarəsiz dərd ilə can verməyim yəqin oldu” fikrinin davamı kimi təxmis edilən “bəyim, tanrı xatirinə can verən çağım da qarşıma gəl, barı mən bir an sənə üzünü görüm” məzmunlu beyt biri digərinin davamı kimi fikri mükəmməl şəkildə tamamlayır:

*Tutdular təşxisi-dərd için müalicələr rəgim,
Tapdı bu sihhət ki, sihhətdən yəqindir ölməgim,
Çün yəqin oldu dəvasız dərdilən can verməgim,
“Can verir çağında, tanrıçün, qaşımğa gəl bəgim,
Bari görmüş bulğa min bir ləhzə didarın sənin”.* (Füzuli, s. 345)

Üçüncü bənddə təxmis olunan beytlə əlavə edilən misralar arasındakı fikir özünü səbəb-nəticə əlaqəsi kimi göstərir. Lirik qəhrəman gözəlləri imtahan etməkdə çox cəfa çəkdiyini bildirərək belə qənaətə gəlir ki, ürək ağlar nalələrlə şəfa tapa bilməz. Daha sonra Lütfinin beyti üçüncü misranın davamı olaraq bəndə əlavə edilir və səbəb-nəticə əlaqəsi kimi fikri tamamlayır. Lirik qəhrəman bildirir ki, mən sınaqım, indi sən nəsihətimi eşit və kifayətlən: “çünki gözəllərin əqidəsində vəfa adəti

(rəsmi) yox imiş. Ey könül, sənın ađlar nalən haraya çatacaq? Füzuli artırdığı misralarda təxmıs olunan beytdə işlənən “xublar” sözündən istifadə yolu ilə də hər iki hissə arasındakı bađlılıđı təmin etmişdir:

*Xublarını imtəhan qılmaqda çox çəkdim cəfa,
Naleyi-zarılə bildim dərdi-dil bulmaz şəfa.
Mən sınađım, şimdi sən pəndim eşit, qıl iktifa,
“Çünki xublar məzhəbində yox imiş rəsmi-vəfa,
Ey könül, nə yerə yetgay naleyi-zarın sənın?”* (Füzuli, s. 345)

Lütfinin təxmıs edilən bu beyti Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında anasının Məcnuna nəsihəti olan hissədə “Qəzəli-ustad” başlığı ilə verilən aşağıdakı beyti xatırladır. Bu isə özlüyündə Lütfi irsinin Füzuli sənətinə təsirindən xəbər verir:

*Gər dərsə Füzuli ki: – “Gözəllərdə vəfa var”,
Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır.* (Füzuli, s. 77)

Sonrakı bənddə isə əlavə edilən misralarla təxmıs olunan beyt arasındakı fikir şərt şəklində verilir. Lirik qəhrəmanın qənaətinə görə, onun könlünü alan sevgilisinin iki hiyləgər süzgün gözü indi nə hiylə ilə olursa-olsun, onun canına da qəsd edib. Burada da üçüncü misra bəndə əlavə olunan misralarla Lütfinin beytini bađlamağa xidmət edir. Lirik qəhrəman bildirir ki, qaydaya görə, hiyləgər adam sözübütöv olsa, şəriət qaydası ilə xəstə sözünə etibar etsə, düşünmə ki, sənın iki hiyləgərin (gözlərin) şahidlik edəcək. Bu bənddə də Füzuli əlavə etdiyi misralarda təxmıs olunan beytdə işlənən sözlərdən istifadə ilə də hər iki hissə arasında əlaqə yaratmışdır:

*Könlüm aldı ol iki əyyari-çəşmi-pürxumar,
Şimdi can qəsdin həm etmişlər nə məkrilən ki, var,
Ürf içində olsa hər əyyar qövli-üstüvar,
“Şər’ilən gər tutsalar əsrük sözünə e’tibar,
Qanıma vergay danuqluq iki əyyarın sənın”.* (Füzuli, Əsərləri, 2005)

Sonuncu bənddə sevgilisini “qatil” adlandıran aşiq öz hisslərini ona belə bildirir: düşünmə ki, nə qədər cövr etsən, Füzuli (lirik qəhrəman) inciyib səni tərək edəcək. İstər cəfa, istər vəfa etsən də, onun canı sən qatılə fəda olsun. Bu bənddə də üçüncü misra (“mən özüm öldüm, indi sən cəfa xəncərini əlinə al”) həm məzmun, həm də “tiđi-cəfa” izafəti ilə əlavə olunan misralarla təxmıs edilən beyt arasında əlaqə yaradır. Lütfi qəzəlinin sonuncu beyti verilən fikrin məntiqi davamı kimi səslənir: “Ey dilbər, Lütfini cəfa xəncəri ilə öldürsən, onda mənim ruhum sənın köməyin olar”. Bəndin ikinci misrasındakı “cəfa”, “vəfa” və “fəda” sözləri daxili qafiyə kimi işlənmişdir ki, bu da ritm və intonasiya cəhətdən bəndə xüsusi ahəngdarlıq gətirir:

*Sanma cövr etsən Füzuli incinib tərkin qılə,
Gər cəfa qıl, gər vəfa canı fəda sən qatılə,
Mən xud öldüm, imdi sən tiđi-cəfa alıb ələ,
“Lütfini öldürsən, ey dilbər, cəfa tiđi bilə,
Anda həm bolğay mənim ruhim mədədkarın sənın”.* (Füzuli, s. 345)

Göründüyü kimi, Füzuli Lütfinin qəzəlini təxmıs edərəkən, hər bir beytə əlavə olunan üç misranı elə ustalıqla işləmişdir ki, onları məzmun, söz, ifadə, forma və vəzn baxımından bir-birindən ayırmaq da çətinidir. Şair böyük bir bacarıqla hər bəndə əlavə etdiyi misralarda həm ruhən, həm də işlənən söz və ifadələr hesabına təxmıs edilən beytlə bađlılıq yaratmağa nail olmuşdur. Hər iki örnək ritm, ahəng və vəzn cəhətdən də bir-birini tamamlayır. Lütfinin qəzəli əruzun rəməl bəhrinin ikinci növündə – *fAilAtün fAilAtün fAilAtün fAilün* ölçüsündə yazıldığından Füzuli də əlavə etdiyi

misralarda həmin ölçünü saxlamışdır. İki şairin qələminin məhsulu kimi meydana çıxan təxmisin hər bəndini təşkil edən beş misra bir-biri ilə o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, onlar vahid bir fikrin ifadəsi kimi özünü göstərir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, XV əsr cığatay ədəbiyyatının görkəmli söz ustadlarından sayılan Lütfinin təkrarsız hiss və düşüncələrinin ifadəsi kimi diqqəti çəkən və yüksək poetik bir dildə qələmə alınmış “Ey əzəldən ta əbəd könlüm giriftarın sənin...” misrası ilə başlayan qəzəli Füzulinin qələmində yeni bir biçimdə oxuculara təqdim edilmişdir. Təxmislə tanışlıq göstərir ki, Füzuli Lütfi sənətinə böyük dəyər verərək, onun zəngin söz xəzinəsindən faydalanmış, qəzəlin əsas mövzu və ideyasını saxlayaraq yeni bir sənət əsəri yaratmaq bacarığını nümayiş etdirmiş, divan ədəbiyyatımızı təkrarsız bir təxmislə örnəyi ilə zənginləşdirməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat / References

- Araslı, H. (1998). *Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri*. Bakı: Gənclik.
 Füzuli, M. (2005). *Əsərləri* (Cild I). (H. Araslı, Red.) Bakı: Şərq-Qərb.
 Füzuli, M. (2005). *Əsərləri* (Cild II). (H. Araslı, Red.) Bakı: Şərq-Qərb.
 Karaağaç, G. (Red.). (1997). *Lutfi Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 687.
Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti (Cild II). (2013). Bakı: Şərq-Qərb.

Тахмис Физули на газаль Лютви

Атаами Мирзоев

Доктор филологических наук, доцент
 Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА
 E-mail: ataemi@rambler.ru

Резюме. Литературное наследие Физули (1494–1556) чрезвычайно богато и разнообразно жанровым, тематическим и идейным содержанием. Используя в своём Диване лирических стихов на родном языке всевозможные жанры классического стихосложения, поэт создал совершенные образцы в каждом жанре. Наряду с оригинальными стихотворениями, в Диване Физули содержатся назире на произведения своих предшественников и современников и два тахмиса. Созданием этих тахмисов на газали чагатайского поэта XV века Мовлана Лютви и своего современника Габиби, поэт обогатил нашу литературу классическими образцами в этом жанре. В статье обстоятельно привлечено внимание к газали Лютви и написанному на неё тахмису с точки зрения азербайджано-чагатайских литературных связей. Проведено сопоставление по строфам тахмиса Физули с газалью Лютви. Выявляется тематическое, мыслительное, лингво-стилевое, ритмическое и мелодическое созвучие каждого бейта тахмиса Физули со всеми бейтами газали. Из проведённого в статье сравнительного анализа выяснено, что каждая строфа тахмиса Физули составляет тождественное единство с бейтами Лютви, что указывает на их одинаковое мышление. И прибавленные у Физули три строки в тахмисе настолько близки бейту Лютви по выразительности лексики, стилю языка, содержанию и размеру, что они трудноразличимы. Всё это говорит о духовной близости обоих поэтов, а также подтверждает уникальность творчества Физули.

Ключевые слова: Физули, Лютви, жанр, тахмис, газаль